

LA BATALLA DE L'EBRE

Roc SALVADÓ POY

RESUM

Viure una batalla, i sobreviure'n, és una experiència traumàtica compartida per milers de soldats. El testimoni del combatent anònim, els seus records, experiències i sentiments enmig de la lluita, són especialment valuosos per conèixer la batalla i la peripècia humana i empremta psicològica que genera.

El present treball pretén treure de l'anonimat a l'individu concret i, a través del seu testimoni, copsar el sentiment col·lectiu dels combatents innominats i alhora, mitjançant aquesta vivència, comprendre la duresa de la lluita i totes les circumstàncies que l'acompanyen. És en aquest sentit que es centra en les vicissituds dels combatents republicans en la transcendental batalla de l'Ebre, considerada la més sagnant de la Guerra Civil Espanyola.

Paraules clau: Guerra Civil Espanyola, Batalla de l'Ebre, testimoni combatents.

RESUMEN

Vivir una batalla, y sobrevivir, es una experiencia traumática compartida por miles de soldados. El testimonio del combatiente anónimo, sus recuerdos, experiencias y sentimientos en medio de la lucha, son especialmente valiosos para conocer la batalla y la peripecia humana y huella psicológica que genera.

El artículo pretende sacar del anonimato al individuo concreto y, a través de su testimonio, captar el sentir colectivo de los combatientes desconocidos y al mismo tiempo, mediante su vivencia, comprender la dureza de la lucha y todas las circunstancias que la rodean. En este sentido se centra en las vicisitudes de los combatientes republicanos en la trascendental batalla del Ebro, considerada la más sangrienta de la Guerra Civil Española.

Palabras clave: Guerra Civil Española, Batalla del Ebro, testimonio combatientes.

ABSTRACT

Living and surviving a battle is a traumatic experience shared by thousands of soldiers. The witness of the anonymous fighter, his memories, experiences and feelings in the battlefield are especially valuable to get to know the combat, as well as the human peripeteia and psychological footprint it generates.

This article emphasizes individual cases and through their example, it aims to comprehend the collective sentiment of the anonymous fighters. These views help us understand the brutality of the fight and the circumstances related. On this conceptual basis, the article focuses on the experiences of the republican soldiers in the battle of the Ebro, considered the bloodiest in the Spanish Civil War.

Key words: Spanish Civil War, Ebro battle, fighters' witness

LA BATALLA DE L'EBRE CONSCIÈNCIA I RECORD

Roc SALVADÓ POY
UNED

“La guerra no és una aventura, és una malaltia, com el tifus”
Antoine de Saint-Exupery

Parlar de la batalla de l'Ebre és parlar de la principal batalla de la Guerra Civil, la batalla que va decidir la sort de la lluita; però més enllà del seu significat històric transcendental cal buscar-hi la vivència humana, el que van significar aquells duríssims 115 dies de lluita per a les persones que els van viure directament, des de la trinxera, veure-la a través de la visió dels combatents. Una visió allunyada dels heroismes oficials d'uns i altres, de les fredes estadístiques i de les distanciades perspectives estratègiques dels alts comandaments, una visió on el sentiment de la tragèdia personal i col·lectiva sempre és present per damunt de qualsevol altre.

Podríem parlar, per tant, de dues batalles, la dels que la van dirigir i veure a distància i la dels que van combatre i la van viure. No és ara la visió política dels dirigents o la panoràmica i estratègica dels comandaments superiors el que ens interessa, sinó la immediata dels que van patir la violència i confusió dels combats. Fins i tot caldria parlar de la visió de la inermes població civil, la gran oblidada en el recompte de la lluita, la gent de les Terres de l'Ebre, els civils, homes vells, dones i nens que van haver d'abandonar les seues cases i pertinences fugint dels bombardejos i combats o els que, per diverses circumstàncies, es van trobar enmig de la batalla i van sofrir-la directament, com és el cas de moltes persones de la Terra Alta. De tots ells se'n sap i se n'ha parlat massa poc.

LA BATALLA I LES SEUES CONSEQÜÈNCIES

La batalla de l'Ebre és, de fet, una doble batalla. Una vegada franquejat el riu amb èxit, l'exèrcit de l'Ebre es veu obligat a lluitar en dos fronts, el de les muntanyes de la Terra Alta i el del propi riu; l'esforç per mantenir unides les dues ribes esdevindrà quasi tan fonamental com la lluita a les serres de Cavalls i Pàndols. Els especialistes militars coincideixen en afirmar que el pas del riu fou una operació

brillant, però temerària per la manca de cobertura aèria. L'aviació republicana no va ser present en l'inici de l'ofensiva ni en dies posteriors i quan feu acte de presència, malgrat els seus esforços, no va poder contrapesar la superioritat aèria dels seus enemics. Així, i des del primer dia, l'aviació nacional va poder bombardejar a plaer no només les posicions republicanes sinó el riu i les seues ribes, destrossant ininterrompudament tots els ponts, passarel·les i mitjans de pas bastits amb tenacitat pels sapadors i pontoners republicans. L'exèrcit de l'Ebre mai va poder disposar de tots els recursos necessaris per a la bona marxa de la lluita, el riu que havia travessat se li convertí en una barrera difícil de creuar i en un front obert a la seua rereguarda.

Des del punt de vista militar la batalla va enfrontar dues concepcions tàctiques diferents amb uns mitjans desiguals. El general Franco disposava de superioritat en homes i materials, el general Vicente Rojo, el cap de l'estat major republicà, inferioritat d'uns i altres; en canvi, gaudia de superioritat tàctica al dominar els punts més elevats del camp de batalla. Franco desplegava una concepció tradicional de la guerra, la maniobra directa, hereva de les lliçons de la Primera Guerra Mundial, la batalla de desgast a la manera de Verdún, feta de grans concentracions artilleres que ensorren les posicions de l'enemic i dels posteriors atacs de la infanteria, seguint la màxima de què l'artilleria conquesta i la infanteria ocupa. Als efectes demolidors de l'artilleria en la batalla de l'Ebre s'hi van afegir els bombardejos aeris massius. Rojo, partidari de la maniobra indirecta, possiblement per convicció, però sobretot per necessitat, d'entrada plantejà una operació agosarada en la rereguarda de l'enemic, amb la finalitat de sorprendre'l i portar la lluita a un terreny favorable, per després procurar aprofitar al màxim possible l'avenç inicial i, en ser frenat, atrinxerar-se en profunditat en unes posicions de fàcil defensa i resistir.

Es pot comprendre que la lluita, durant 115 dies, fos la més sagnant de les batalles de la Guerra Civil, tant per la quantitat dels mitjans de destrucció emprats com per l'esquerpa orografia i la duresa del terreny i dels combats, amb un balanç final de més de 100.000 baixes entre ferits, morts i desapareguts.

La batalla de l'Ebre s'acaba el 16 de novembre, el 23 de desembre Franco engega l'ofensiva per a ocupar Catalunya, l'exèrcit republicà ja no pot resistir i es retira, una llarga retirada que acaba en tràgica desbandada de civils i militars i amb l'arribada de les tropes nacionals a la frontera durant la segona setmana de febrer

de 1939. El 13 de febrer tota la línia pirinenca restava ocupada. La República es troba definitivament aïllada i perduda; escassament un mes i mig més tard, el dia 1 d'abril, finalitzava la guerra.

LA BATALLA DELS COMBATENTS

No cal buscar en la narració dels testimonis de la batalla ni èpica ni heroïsmes, el seu relat ens parla de temor, de l'amistat que ajuda a suportar-lo, de l'ajut entre companys i de la voluntat de sobreviure, aquestos són els sentiments que millor defineixen el sentit humà de la lluita.

Donades les circumstàncies en què es va planejar i desenvolupar la batalla de l'Ebre, amb el territori català separat de la resta del territori encara controlat pel govern de la Segona República, l'exèrcit republicà es veié obligat a recórrer a totes les quintes possibles a causa de la manca d'homes i de l'aïllament en què es trobava, d'aquí la lleva del biberó i la del sac, la dels més joves i la dels més vells. Per això la batalla de l'Ebre marcarà col·lectivament a diverses generacions de catalans, però sobretot als més joves.

L'Exèrcit de l'Ebre es trobava, per tant, constituït per nois de menys de vint anys, el més joves d'entre ells eren la denominada "lleva del biberó", i homes de més de trenta, molts d'ells casats i amb fills, la "lleva del sac"; un exèrcit d'adolescents i adults amb dos mesos escassos d'instrucció militar, barrejats amb combatents foguejats, però cansats de la guerra, i amb emboscats de la rereguarda obligats a anar al front. Per contra, les forces que Franco llançarà en successives ofensives contra els republicans són tropes experimentades i generalment amb un gran esperit de lluita, obligades a combatre en condicions geogràfiques adverses, però amb abundància de recursos i material i una rereguarda consolidada, ben a l'inrevés de la republicana, permanentment estrangulada per les dificultats del pas del riu.

Sense voler mesurar el sofriment d'uns i altres- seria profundament injust i, al capdavant, a nivell humà poc separa les vivències d'un noi de disset o divuit anys obligat a anar a la guerra en el bàndol republicà o en el nacional¹-, podem dir que

¹ Per les vivències dels nois enquadrats en l'exèrcit de Franco, vegeu els testimonis recollits a GRATERA DÍAZ, Francisco. *Los quintos del pelargón*. Barcelona: RBA, 2005.

els soldats republicans van patir unes condicions molt adverses i força precàries, que van fer més dura, en general, la seua situació durant la lluita². Per aquestes raons, la fonamental igualtat del ser humà davant la tragèdia de la guerra i la major penúria dels soldats republicans, juntament amb una major accessibilitat del seu testimoniatge, aquí presentem el testimoni de diversos combatents enquadrats en l'exèrcit de la República, amb l'objectiu de fer entendre la tragèdia humana que s'amaga darrere la batalla de l'Ebre i de qualsevol guerra.

Hi ha una altra circumstància que encara converteix en més penosa la vivència dels soldats republicans que sobrevisqueren a la batalla de l'Ebre i a la Guerra Civil: convertits en presoners, foren tancats en condicions precàries i durant mesos en camps de concentració; alguns van poder sortir al cap de poc temps, altres van ser condemnats i empresonats o destinats a batallons de treball i molts, una vegada alliberats, van haver de fer el servei militar en l'exèrcit de Franco amb el resultat de passar els millors anys de joventut lluny de casa i lligats al servei d'armes. En definitiva, els joves soldats republicans van patir tres vegades la seua condició de soldats: primer la guerra, després l'empresonament i, finalment, el servei militar en l'exèrcit vencedor.

El denominador comú entre les experiències i els sentiments dels combatents és el temor i la incertesa per la seua sort enmig de la lluita, l'enyorament i la preocupació pels seus familiars, el desconcert enfront d'unes circumstàncies noves i desconegudes i la manca d'experiència militar, al costat del desconeixement del que significa la guerra. Tot això els porta a buscar el recer de l'amistat, sobretot i especialment entre els altres soldats del seu poble, que després de la família és la referència humana més propera, el fer pinya tots els de la mateixa localitat per a animar-se i ajudar-se mútuament.

2 Els soldats republicans a l'Ebre patien de greus mancances a tots els nivells. Joaquim Tolós afirma: *Jo no vai anar mai vestit de soldat, si em vestia era d'algun macuto que trobave d'algué que estava mort al costat, subministres molts dies no n'arribaven*. Transcripció de l'entrevista feta a Joaquim Tolós. Lleida, 16-11-2006.

EL PAISATGE TRÀGIC

Si al dir Ebre pensem en la batalla, hi ha dues paraules que immediatament associem a la primera, Cavalls i Pàndols, les serres on la lluita fou més dura. A la pròpia duresa de la lluita cal afegir-hi la duresa de l'orografia i la de les circumstàncies en què aquesta es va desenvolupar per a convertir en tràgic aquell paisatge als ulls dels que allí van combatre.

Joan Ventura Solé tenia divuit anys quan li va tocar anar a la guerra, era fill de Valls i junt amb altres vallencs lluitava des de l'any 1937 i es considerava un veterà. En el llibre *El meu diari de guerra 1937-1939* explica el seus sentiments i disposició d'ànim enfront de la serra de Cavalls.

Les Brigades 72 i 102 de la nostra 43ª Divisió, ja cobreixen línia dalt de la serra de Cavalls. Avui, com que l'enemic pressiona molt, arriba l'ordre de preparació perquè la nostra unitat estigui a punt d'enfilar-se també cap dalt a la serra. Aquesta mateixa nit tot el Batalló està format a la carretera del Pinell. Som uns sis-cents homes. Les companyies no són del tot cobertes de personal. El comandant i el comissari dirigeixen parlaments a la tropa. El moment és d'intensa emoció. Tots pressentim la imminència del combat. La nit és clara. De tant en tant trenca el silenci l'explosió d'alguna bomba o l'acordeó sonor d'una metralladora. Ha arribat novament l'hora definitiva, la del sofriment, del dolor i potser la mort. El comissari diu que hem de mostrar-nos dignes de la fama que hem guanyat. El comandant manifesta la confiança en la tropa: "Si una secció del meu Batalló es veu atacada per l'enemic, abans d'abandonar un pam de terreny cal que primer hagin caigut tots els seus defensors". Són frases molt altisonants i patriòtiques, si es poden llegir als diaris o escoltar en un acte polític de rereguarda. Però quan el receptor del missatge té la guerra allí mateix, a quatre passos, això posa la pell de gallina. El silenci i la fredor amb que és rebut l'estimulant missatge del comandant, demostra el poc convenciment de tots respecte d'aquesta teoria de la defensa d'un pam de terreny.

I s'inicia l'escalada. La columna camina per senderons marcats pel pas de tants soldats que van recórrer el mateix camí setmanes abans, i del qual potser molts no han retornat. He parlat amb tots els vallencs que ens trobem ací. No hem manifestat res respecte de la nostra sort, però tots pressentim que la feina serà difícil. Ha caigut molta gent per aquest

encontorns. Què ens espera? Seguim caminant en silenci. Davant nostre s'aixeca majestuosa la serra de Cavalls, aureolada per la tragèdia. Molts de nosaltres caminem cap a la mort... Ens situem al peu mateix de la Serra de Cavalls. L'enemic ens ha localitzat i ens ha causat les primeres baixes amb un foc d'artilleria de gran intensitat... Després d'un breu descans, quan encara no clareja el dia, la força integrant del Batalló enfila muntanya amunt. Els avions d'observació apareixen, matiners com sempre... Fan presència els Meschermitts i amb audàcia desafien els accidents de la muntanya, presentant-se gairebé a vol rasant, per a metrallar els nostres soldats que no saben com camuflar-se. Aquesta muntanya és tot ella un bloc de pedra. Allò que en diuen roca viva.³

Un sentiment semblant, de profunda desolació enfront del paisatge esquerp, convertit en inexorable escenari de la batalla, ens el transmet l'escriptor Alvah Bessie, nord-americà, voluntari de les Brigades Internacionals, enquadrat en la Brigada Lincoln:

Durante dos horas y media doblamos el ángulo de cuarenta y cinco grados, serpenteando y dando vueltas, resbalando y tropezando por el camino casi impracticable. Había un pensamiento en nuestras mentes: va a ser terrible obtener comida, agua y municiones arriba de esta montaña; va a resultar duro para los heridos; todo va tener que hacerse por medio de mulas, y las mulas sólo son de carne y hueso. Había luna y se sentía el olor de madera quemada; a mitad de camino, en el ascenso de la montaña, la repentina, incongruente aparición de un soldado sentado en una roca a la orilla del camino (eran más de las tres de la mañana), leyendo una carta, como si ésa fuera la última oportunidad que tuviera en el mundo para leer aquella carta. Era algo irreal. Y a medida que ascendíamos entre las piedras destrozadas y resbaladizas, la irrealidad aumentaba hasta que todo parecía parte de un mal sueño. Porque Dios jamás había hecho un pedazo de territorio tan desolado, y el hombre nunca había contribuido más para su ulterior desolación.⁴

3 VENTURA I SOLÉ, Joan. *El meu diari de guerra 1937-1939*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1987, p. 101-102.

4 BESSIE, Alvah. *Hombres en guerra. Historia de norteamericanos en España*. Méjico: Biblioteca ERA, 1969, p. 225-226.

NI HEROIS NI COVARDS

Joan Castells només comptava amb disset anys quan fou cridat a files; amb ell anaven altre nois dels seu poble, ara Deltebre i llavors raval de Tortosa conegut com La Cava, enfrontats de cop a la violència dels combats entre els trencalls de Pàndols. Va aprendre per experiència pròpia com és de difícil previndre les reaccions d'un mateix davant les circumstàncies extremes que genera una guerra.

A la guerra hi ha moments en que un igual pot ser un heroi que un covard, ho dic pel que a mi em va passar... en una descoberta, en que anàvem de costat a costat Pepito d'Amàlia de la Partida de Dalt i jo. Una ràfega de metralladora el va ferir a les cames, i no es va poder aixecar, jo vaig fugir i allí el vaig deixar, el van fer presoner, no vaig pensar només que en salvar-me, sort va tindre de que els feixistes no li van fer res, el van portar a l'hospital i el van curar. Quan hi penso me sento culpable, vaig ser un covard, però no en guarda rancor i continuem sent amics, és un bon company. Li vaig explicar també que una altra vegada me va passar el mateix i vaig obrar diferent; va ser plena retirada de Catalunya, Enric Arques, lo Garreto, anàvem junts dalt d'un camió, un dels tants que portava tota la companyia, vam parar a les afores de Reus per avituallar-nos i fer les nostres necessitats, de sobte, quan ja érem tots a terra, ens vam trobar envoltats pels feixistes que ens van fer una carnisseria. Ens van agafar com se diu vulgarment amb el cul a l'aire. Enric feia poc que havia sortit de l'hospital i es trobava molt dèbil de unes febres que havia passat i com ell no podia córrer, sense pensar-ho, li vaig passar una mà d'ell pel meu coll i agafant-lo per la cintura el vaig arrossegar. Ens vam salvar gràcies que vam saltar dins un barranc que vam trobar, no sé com va poder ser, perquè una metralladora ens va enfilat i les bales aixecaven la terra als nostres peus. Em van foradar la cantimplora i a pesar de tot i sense dubte no el vaig abandonar, això va ser una valentia per la meua part, molt al contrari de lo que m'havia passat amb Pepito d'Amàlia... exemple de lo diferent que pot obrar una persona en determinades circumstàncies.⁵

5 CASTELLS ROVIRA, Joan. *Relats de Guerra de Joan Castells Rovira*. Text inèdit, p. 5-6, 12.

ELS RECORDS TRAUMÀTICS

La tràgica absurditat i el dramatisme de la guerra marquen els records dels que la van viure, situacions i experiències difícils d'oblidar que es claven per sempre més en la consciència dels que les han viscudes. Així ho explica Joan Castells:

Una altra de les vegades bastant perillosa, va ser que ocupava un pou de tirador, amb el fusell metrallador, un pou no és una trinxera, és un clot excavat per guardar un home sol, vaig disparar contra els servidors enemics de un morter que estaven muntant, a pesar d'això ho van aconseguir i van començar a disparar, les bombes del morter buscaven el pou on jo em trobava i en caien molt a prop, em vaig donar compte de seguida que era home mort, no tenia cap dubte, vaig agafar una bala i la vaig ficar dins el canó i una altra al cigonyal i vaig disparar encasquetant el fusell, de seguida l'agafo i reculo a un marge de pedra que hi havia al darrere, fora del radio batut pel morter, em poso a reparar-lo, un comissari que passava per allí me va preguntar què feia allí darrere, li vaig contestar que estava reparant el fusell encasquetat, era la veritat. Després d'haver-lo mirat em va dir que el deixés que ell ho faria i que jo agafés un fusell i tornés al pou d'on havia sortit. Li vaig contestar que no que jo també ho sabia fer i que quan el tingués reparat ja hi tornaria, no va atendre les meues raons i després de discutir una bona estona, me va encanonar amb la seua pistola obligant-me a retornar al pou. Jo com que sabia el que m'esperava li vaig dir que no i acte seguit vaig treure l'anella d'una bomba de mà dient-li que volaríem els dos. En aquells moments passava per allí el Tinent i al veure la discussió li va dir que enviés a un altre i que jo continués reparant el fusell. Un altre soldat que es trobava prop va ser enviat al pou, este company que era amic meu, era de Tortosa, li deien Juan Prades Fabà i allí al pou va morir, ho vaig sentir molt perquè jo sabia el que li passaria, però jo no hi vaig poder fer res. Una vegada reparat el fusell vaig tornar davant però me vaig col·locar a més de cent metres d'allí, i prop de Boro del Carretero. A la poca estona d'estar allí, va ser quan va caure la bomba del morter dins el pou on es trobava el meu company i em vaig dir: Ja l'han mort. Acte seguit una altra bomba va tornar a caure al mateix punt i una cama de Prades va sortir disparada uns quants metres. Me vaig sentir culpable de la seua mort, però així és la guerra, moren uns i se salven els altres. Allavons mateix una bala va ferir a Boro del Carretero, va ser un tret dels que natros dèiem "de sort",

suposo que se'n va anar content aguantant-se el braç al que l'havien ferit. Va anar a l'infermeria i allí es trobava l'ambulància que el va evacuar, me va fer enveja, encara que no es pugué dir.⁶

Enmig dels combats de Cavalls Joaquim Company, de Sant Just Desvern i de 18 anys, recordaria sempre el dia fatídic del 19 de setembre.

Aquell dia seria de l'estil del dia anterior, ja que l'artilleria va començar a disparar seguit i ben aviat també va fer acte de presència l'aviació enemiga bombardejant tot el nostre sector. El nostre estat d'ànim feia impossible que servíssim per a res, perquè no podíem recapacitar per veure el que ens era més convenient... Vam continuar al refugi tot esperant que el temps passés i sense saber com acabaria tot plegat... A fora persistia un soroll intensíssim i fins i tot ens va semblar sentir trets de fusell... l'amic txec, que seia de cara els nacionals, es va començar a queixar en gran manera, i... vam veure que del genoll li començava a sortir un doll de sang ... efectivament, el que sentíem eren bales de fusell.

Tot i que en aquell moment no estàvem per fer gaires deduccions, vam pensar que probablement els nacionals havien aconseguit arribar a prop de la trinxera principal i que eren ells els qui havien disparat els trets. Si era així, era ben clar que la nostra hora no trigaria gaire a arribar, ja que no hi havia possibilitat d'aguantar l'atac, amb les poques forces que hi havia al nostre bàndol i encara la majoria trobant-se com nosaltres, que no servíem per a res.

Efectivament, les forces enemigues, després del bombardeig, havien ocupat la seua posició sense donar-los temps a reaccionar, Joaquim i els seus companys van fugir cap a la segona línia i, com que el bombardeig continuava, es van amagar en un altre refugi. Va perdre la noció del temps. El bombardeig va parar. El refugi on s'havien arrecerat tenia dos entrades i ells s'havien arraconat a la part més fonda. Van sentir veus desconegudes i van deduir que a l'exterior hi havia l'enemic. Joaquim i els altres es trobàvem desarmats dins al refugi i no s'atrevien a sortir, perquè les tropes de fora no sabien de la seua existència i ells en temien la reacció en veure'ls aparèixer de cop a la boca del refugi.

6 CASTELLS, *op. cit.*, pp. 15-16.

Finalment, després d'uns moments de molta angoixa, hi va haver un xicot ... molt més decidit que nosaltres, que va ser el primer d'intentar sortir. Malauradament, no va tenir sort, ja que tot just es va situar al peu de la boca de la part dreta del refugi es van sentir uns trets que el van matar a l'acte.

No ens quedava ni una engruna de serenitat per recapacitar, però ens adonàvem que totes les possibilitats estaven en contra nostre.

Només vam estar uns moments sense saber què fer i no vam trobar cap més solució que sortir del refugi cridant tots.

Només sortir es van veure encanonats per tropes més però la presència d'un oficial els va salvar.

L'Esteve (un altre company, també fet presoner) ens va explicar que tot al llarg de la trinxera era ple de soldats morts: els del nostre bàndol que s'havien quedat per defensar aquella posició, i també gran nombre de moros que havien sucumbit en intentar arribar a la mateixa trinxera on es trobaven les forces de la República.⁷

LLUITAR, MORIR, MATAR

La tragèdia col·lectiva que és la batalla té moltes cares. L'embogiment frenètic de la lluita, mescla de pànic, fúria i instint de supervivència, la borratxera del combat i l'atordiment i trastocament de la consciència enmig dels crits, els trets, la temor i les explosions.

Joaquim Tolós recorda els atacs durant els assalts nocturns amb bombes de mà per recuperar les trinxeres perdudes al llarg del dia.

No ho sé, igual com si vesses portat una borratxera damunt sense beure ... no ho sé com si et vesses tornat no una persona normal, com li explicaré jo, com una bèstia, com una cosa que ni senties, ni ni ... només que "venga p'alante, venga p'alante, venga p'alante!", si no anaves "p'alante" detras

⁷ COMPANY I ROLDAN, Joaquim. *Sis anys fora de casa (8-3-1938/ 14-6-1942)*. Barcelona: VIENA, 1999, p. 121-123, 128, 133.

venia los del batalló divisionari en armes automàtiques, el que no anava “p’alante” que anava “p’atrás” li pegaven quatre tiros.⁸

La tragèdia de morir, però també la tragèdia de matar, el drama de saber, malgrat totes les consideracions que la moral de guerra ens pugue fornir, que hem mort a un ser humà, a un igual. És el que li va passar a Francesc Grau.

Dia 5 de setembre de 1938. ¡He matat un home! Potser per tranquil·litzar la meva consciència hauria de dir que he liquidat un adversari, que he suprimit un enemic. Però jo sé que això no val i menys encara en les circumstàncies en què s’ha produït. He matat un home i jo no puc enganyar-me a mi mateix... Dia 6 de setembre. L'alba m’ha sorprès al parapet amb la vista clavada al lloc on, des d’ahir, hi ha el soldat enemic mort. Ningú no l’ha rescatat encara.

Tot i que la distància no em permet advertir-ho am seguretat, em sembla veure els seus ulls esbatanats, fits en els meus, mirant-me acusadorament.

¡Si, almenys, se l’emportessin!⁹

I entre la treva que deixen els combats el martiri de la set, la manca d’aigua i el perill que suposa aconseguir-la.

Sobretot la set, al mes d’agost... A baix a una hondonada hi havia una cisterna i alló estava batut per l’artilleria i estava tot voltat de morts per allí, i una de les vegades que jo vai anar, un projectil d’artilleria es va endur la teulada... anavem amb sis o set cantimplors, com era el més jove era feina meua aquella, tot voltant hi havia quinze o vint morts sense enterrar.¹⁰

LA LLEVA DELS HOMES CASATS

Si Joaquim Tolós, Joan Castells o Joaquim Company són joves que es veuen obligats a anar a la guerra, Rafel Curto es troba en la mateixa situació però a l’altre extrem. És un home de 36 anys, nascut a Tortosa, casat, amb família per

⁸ Entrevista a Joaquim Tolós.

⁹ GRAU I VIADER Francesc. *Dues línies terriblement paral·leles. Diari d’un combatent de disset anys*. Barcelona: Club Editor, 2009, p. 108, 110.

¹⁰ Entrevista a Joaquim Tolós.

mantenir i protegir, a qui ha d'abandonar quan criden la seua lleva a les armes en plena batalla de l'Ebre. En el front es trobarà amb un grup de companys tots casats com ell i afligits per la sort dels que han hagut de deixar a la rereguarda. És la desesperació dels homes casats i pares de família, més anguiats per les seues dones i fills que per ells mateixos.

Viurà unes peripècies semblants a les de la majoria dels combatents, però amb l'angoixa afegida de pensar què serà de la seua família sense ell, en plena guerra, i encara més, què els passarà si ell arribés a faltar. Rafel Curto va tenir la sort de sobreviure, però passats els anys, ja gran, va sentir la necessitat d'explicar aquelles experiències, tan traumàtiques, als seus néts; explicar el que va patir, la seua història personal com a exemple viscut del que significa el gran desastre de la guerra. Sense ser historiador va fer bo aquell aforisme que diu que "La Història és la mestra de la vida". Va redactar en poc més de cinquanta pàgines les seues vivències d'aquells dies tan difícils en un quadern titulat: *Año 1938. Mi diario de campaña. Frente del Ebro*.

Rafel Curto durant els primer dies de novembre i enmig de la retirada de l'exèrcit de l'Ebre no pot amagar la seua desesperació

Ya se oían los nacionales muy cerca de nosotros; se me escapa maldecir a los rojos diciendo que eran unos bandidos que nos habían llevado a morir en este maldito matadero de hombres todos casados, y todos con hijos con tan mala suerte que detrás de mi había un sargento natural de la Mancha, que al oír mis palabras, saca su pistola tratandome de facista queriéndome pegar un tiro; gracias a la intervención de mis compañeros, que se opusieron dándome la razón y haciéndole desistir volviéndose a colocar la pistola en el cinto; pero a mi compañero Juanito Panolla, lo hace colocar a unos metros más adelante como escucha porque como la niebla no se desvanecía para vigilar caso que llegaran los nacionales para que nos avisara; llegó la hora más amarga para los dos porque siempre habíamos estado juntos desde el día en que partimos de casa (también era tortosí), nos abrazamos los dos prometiéndonos no abandonarnos caso de que fuera preciso; mira Juanito, yo estoy dentro de esta zanja, si ves la cosa mal te vienes en seguida aquí para poder marchar los dos juntos; ya puede figurarse como me quedé porque de todos éramos los más amigos, así transcurrieron hasta poco más o menos las dos de la tarde, que la niebla poco a poco se iba desvaneciendo;

los nacionales aprovechándose de la intensa niebla que había durante aquella noche nos sitiaron emplazando dos ametralladoras por el único sitio que podíamos escapar para ir al río, una vez ya habían hecho el emplazamiento nos atacaron por el frente que estábamos nosotros; como la niebla ya no era tan intensa se nos presentan encima sin darnos cuenta a una distancia de unos seis metros entonces se entabló el gran combate de García, el que duró más de hora y media manteniéndose las dos partes a raya sin poder avanzar los nacionales ni retroceder los rojos. Hubo una gran cantidad de muertos y heridos.

Un caso muy excepcional que me pasó en este combate del que me acordaré toda mi vida quiero explicar y lo tendré como recuerdo; cuando el sargento hizo marchar a mi amigo Panolla para colocarlo a la vanguardia el sargento se colocó en la zanja que estaba mi amigo, debíamos estar a medio combate, soy llamado por un teniente gritando de que habían herido al sargento, como el fuego eran tan intenso y las balas silbaban como el viento, arrastrándome por el suelo lo cojo por una pierna arrastrándola hasta la zanja en que tenía las vendas y el poco utensilio para curar; le saqué la camiseta que llevaba una bala explosiva en el costado derecho le sacó las tripas; los lamentos eran grandes, con las manos le coloqué otra vez las tripas en el vientre, y abrazándome me decía “Curto... Curto... cúrame bien... no quiero morir...”

Lo pude colocar en una camilla y se lo llevaron no sabiendo más de él; fue el último que fue evacuado, me cogió miedo y tristeza y me escondí dentro de la zanja, tenía las manos llenas de sangre presentándose el comandante con la pistola en la mano preguntándome lo que hacía mi contestacion fue diciéndole enseñándole las manos llenas de sangre que estaba cansado de tanto curar diciéndome curase al teniente de ametralladoras que estaba herido, como el fuego era tan intenso le dije que el teniente de ametralladoras ya está muerto y ésto me valió y no salí del escondite allí se jugaron el todo por el todo; hasta que se agotaron las municiones; tuvimos que abandonar los muertos y a los pobres heridos dando gritos desgarradores emprendiendo la retirada para poder llegar al río.¹¹

11 p. 15-16.

SIS ANYS FORA DE CASA

Així titula el seu llibre Joaquím Company; aquestos anys són els que la major part dels joves combatents republicans van tenir que sofrir i perdre a causa de la Guerra Civil primer, i després, finalitzada la guerra i alliberats, com a soldats en l'exèrcit de Franco, però encara no s'havia acabat el llarg servei militar, molts van tornar a ser cridats l'any 1942, fins al 1944, com a conseqüència del curs de la Segona Guerra Mundial.

El 19 de setembre començava Joaquim Company la seua vida com a presoner, on tampoc li faltarien les penalitats. Des de Cavalls, on l'havien capturat, el van portar a Bot, Batea i Gandesa; després, via Saragossa, al camp de concentració de Miranda de Ebro. Va passar per diversos camps i per un batalló de treball, finalment, una volta alliberat, li va tocar fer el servei militar destinat a Melilla, d'on se'l llicencià l'any 1942.

Ara sí que estàvem convençuts d'haver acabat aquella part de la nostra vida, i en especial de la nostra joventut, en què, havent sortit de casa un 9 de març de 1938, hi tornàvem un 14 de juny de 1942, és a dir, quatre anys i tres mesos més tard... Però es veu que estava escrit que encara no havíem acabat de pagar el nostre tribut, i a causa de la situació internacional ... el mes de novembre del mateix 1942 van tornar a mobilitzar ... ens van destinar a la caserna de Lepanto, a Barcelona. Aquí vam tornar a passar maldecaps i angúnies, fins al juny de 1944, en què va arribar l'ordre de llicenciament que posava fi, ja per sempre, al nostre servei militar.¹²

A l'any 1938 Joaquim Tolós tenia divuit anys. Era fill de l'Aldea (Baix Ebre) però vivia amb els seus pares en una caseta de camp, ja que casa havia estat destrossada per l'aviació de Franco i ho havien perdut tot, quan una patrulla de soldats el va *requisar*, segons les seues pròpies paraules, per a formar part de l'exèrcit de la República. Les primeres nits com a soldat forçat va dormir amb una corda lligada al seu peu d'una punta i de l'altra al del sergent de la companyia, per evitar que s'escapés. Enquadrat en la divisió que comandava Líster, va ser un dels primers soldats en passar l'Ebre, entre Miravet i Ginestar, i ocupar Pàndols; allí va viure la duresa dels combats, els bombardejos, la set, la calor del dia i el fred a les nits, fins que va caure ferit al genoll. Evacuat, fou traslladat a l'hospital

12 COMPANYY, *op.cit.*, p. 350-351.

de sang de Cambrils i d'allí a Figueres. Una volta recuperat, tornà altra vegada al front de Pàndols i després a Cavalls fins al final de la batalla, en què va poder retirar-se en una barca a la banda esquerra del riu a l'alçada de Benifallet. Fou dels darrers a creuar l'Ebre igual com abans havia estat un dels primers a fer-ho. El 23 de gener de 1939, en plena retirada de Catalunya, va tornar a ser ferit, aquesta vegada al turmell. En un hospital mig abandonat del carrer Tallers de Barcelona, compartint el llit amb un altre company ferit, el va sorprendre l'entrada de les tropes de Franco a la ciutat i allí fou fet presoner. Traslladat al camp de concentració de Barbastro va aconseguir sortir per ser immediatament cridat a files, incorporat a l'exèrcit i destinat a Tetuan entre 1939 i 1942. Una vegada llicenciat, als quinze dies d'estar a casa, fou tornat a cridar i enviat a Lleida, on va servir uns quants anys més fins a la seua llicència definitiva el 1944. Fent el servei a Lleida, va conèixer la que seria la seua dona i ja no va abandonar mai més la Terra Ferma. La guerra i el servei militar posterior li van marcar el destí.¹³

RECORDAR PER NO REPETIR

Hi ha un desig present en totes les memòries i testimonis dels ex combatents, una veritable obsessió, el deixar constància del que van viure per evitar que mai es pugui tornar a repetir; la seua voluntat és donar a conèixer l'horror de la guerra als seus descendents, sobretot al néts, per estalviar-los una experiència pareguda.

Així, Rafel Curto, abans d'iniciar el relat abans esmentat, l'obri amb el pròleg següent:

LA GUERRA DEL EBRO PRÓLOGO

Esta reseña que voy a relatar, la dedico a mis nietos para que un día cuando sean mayores puedan leer lo que por desgracia su abuelo tuvo que sufrir, en el frente del Ebro durante la guerra de liberación a la edad de 36 años por culpa de la mala política de la que tan malos recuerdos y tristezas aun se recuerdan, los unos por no volver a sus hogares después de la guerra y los otros porque al final de la sangrienta guerra, tuvieron que ser juzgados por los tribunales militares que del resultado de estos muchas familias tuvieron que quedarse sin los padres queridos.

13 Entrevista a Joaquim Tolós. Lleida, 16-11-2006.

Os recomiendo hijos míos: y esto es lo que habéis de tener en cuenta y muy presente, que nunca habéis de dejaros llevar por ninguna política que os induzca a una guerra porque las guerras a una Nación solo llevan Ruina, Miseria, Destrucción y rencores personales: con muchas desavenencias entre muchas familias: Os podría contar muchas calamidades además de las que yo pasé vistas por mis propios ojos, pero si leéis mi diario de campaña el que os dedico a vosotros mis memorias ya podréis comprender lo que es una maldita guerra en la particularidad y tenedlo presente el poco tiempo en que yo estuve en ella y lo que pasé y ahora comparadla con aquellos que en ella estuvieron desde el comienzo hasta el final que duró.

Espero acogeréis con simpatía y afecto lo que vuestro abuelo que tanto os quiere os dedica este diario de Campaña refiriéndoos lo que en ella pasó y sabréis guardarlo para que un día podáis enseñarlo a vuestros hijos.

Vuestro abuelo

Rafael Curto¹⁴

També, al final de la narració, Joan Castells explica els motius que l'han portat a contar les vivències de la guerra:

Considero que ja n'hi ha prou d'històries de guerra. Ho he fet per a que quede constància i tota la meua família, i els meus nets especialment, sàpiguen el que vaig viure i les penalitats que vaig passar i també, per a que prenguen consciència del que va ser i de lo que podria suposar una altra guerra.¹⁵

Esta és la voluntat dels nostres iaïos, resumida en una frase convertida en sentència i en desig fervent alhora: *Mai més una guerra civil*.

Voldria agrair als senyors Joaquim Tolós i Joan Castells la seua amabilitat en donar-me el seu testimoni i permetrem explicar-lo, així com a la filla i els nêts del senyor Rafel Curto que m'hagin autoritzat a reproduir el seu diari de campanya, i també al senyor Josep Bertomeu Mercé per proporcionar-me el testimoni del senyor Joan Castells. Valgue este article com a homenatge i record per tots els que van lluitar i patir la batalla de l'Ebre.

¹⁴ CURTO, *op. cit.*, p. 1.

¹⁵ CASTELLS, *op. cit.*, p. 22.

BIBLIOGRAFIA SOBRE LA BATALLA DE L'EBRE

- AIXALÀ, Gemma. *La quinta del biberó. Els anys perduts*. Barcelona: Proa, 2004.
- ALONSO BAQUER, Miguel. *El Ebro, la batalla decisiva de los cien días*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2003.
- AMOR I SAGUÉS, Kim. *La última batalla. Derrota de la República en el Ebro*. Madrid: Oberón, 2004.
- CABRERA, Francisco. *Del Ebro a Gandesa. La Batalla del Ebro, julio-noviembre 1938*. Madrid: Almena, 2002.
- CARDONA, Gabriel. LOSADA, Juan Carlos. *Aunque me tires el puente. Memoria oral de la batalla del Ebro*. Madrid: Santillana/Aguilar, 2004.
- CURTO, Rafel. *Año 1938. Mi diario de campaña. Frente del Ebro*.
- DDAA. *Ebro 1938*. Barcelona: Inédita Editores, 2005.
- DDAA. *La batalla de l'Ebre. Història, paisatge, patrimoni*. Barcelona: Ed. Pòrtic, 1999.
- HENRY, Chris. *The Ebro 1938. Death Knell of the Republic*. Oxford: Osprey Publishing, 1999.
- MARTÍNEZ BANDE, José María. *La batalla del Ebro*. Madrid: Ed. San Martín, 1988.
- MARTÍNEZ REVERTE; Jorge. *La batalla del Ebro*. Barcelona : Crítica, 2003.
- MEZQUIDA Y GENÉ, Luis María. *La batalla del Ebro. Asedio y defensa de Gandesa en sus aspectos militar, económico, demográfico y urbanístico*. Tarragona; Diputación Provincial de Tarragona, 1997.
- MEZQUIDA Y GENÉ, Luis María. *La batalla del Ebro. Asedio y defensa de Villalba de los Arcos en sus aspectos militar, económico, demográfico y urbanístico*. Tarragona; Diputación Provincial de Tarragona, 2001.
- MEZQUIDA GENÉ, Luis María. *La batalla del Ebro, asedio de Tortosa y combates de Amposta, del río Guadalupe al Gayá, con las ocupaciones de Falset,*

- Montblanc, Valls, Reus y Tarragona (1938-1939)*. Tarragona: Diputación Provincial de Tarragona, 2001.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. CLUA MICOLA, Pere. *La Batalla de l'Ebre. Un riu de sang*. Gandesa: Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre, 2005.
- TAGÜENÀ LACORTE, Manuel. *Testimonio de dos guerras*. Barcelona: Ed. Planeta, 1978.
- TORRES, Estanislau. *La batalla de l'Ebre. La caiguda de Barcelona*. Lleida: Pagès editors, 1999.
- TORRES, Estanislau. *La desfeta del Terç de Requetès de Nostra Senyora de Montserrat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.

Data de recepció de l'article: octubre de 2011

Data d'acceptació i versió final de l'article: novembre de 2011